

JAN CHLOUPEK

K NĚKTERÝM TERMÍNŮM A PRACOVNÍM POSTUPŮM V DIALEKTOLOGII

1. Národní jazyk

Je souhrnem jazykových útvarů, kterých užívají při vzájemném dorozumívání příslušníci jednoho národa, pokud mluví svou mateřštinou. Přitom jednotlivé jeho útvary jsou si strukturně blízké, navzájem na sebe působí a jsou též nositeli společných vývojových tendencí. Mají podstatnou část jevů („inventář“) společnou, což však nevylučuje, že tyto shodné jevy nestojí v jiných systémových souvislostech (např. infinitiv hodnocený jako příslovečné určení ve východomoravské větě *zhořdily by sa tu rúry dat* × infinitiv hodnocený jako podmět ve spisovné větě *hodilo by se dát tu roury*).

Mluvím zde o vývojových tendencích, a proto chápu národní jazyk jako pojem v podstatě historický, aniž tím — podobně jako u pojmu národ — popírám, že existuje jako současný výsledek. Není to však systém, je-li systém pojmem synchronním, je to sociálně podmíněný souhrn jazykových útvarů, a proto charakteristika národního jazyka (méně už spisovného jazyka) jako „systému systémů“ je jen zjednodušujícím naznačením celé problematiky, neboť slova systém je zde užito pokaždé v jiném smyslu a adekvátní představa skutečného stavu chybí.¹

Kdybychom nevyžadovali pro pojem systém závislost složek v synchronním průřezu, pak bychom musili např. uznávat „český národní systém souhláskových protikladů znělosti a palatalizovanosti (vzhledem k situaci na východní a severovýchodní Moravě, popřípadě i v jižních Čechách)“. To by zajisté nevedlo k správnému hodnocení poznatků.

V současných diskusích o nevýhodné distanci mezi běžně mluvenými formami češtiny a jejím vlastním spisovným jazykem se nezřídka nedoceňuje to, že vlastně běží převážně jen o rozdíly v dlouhém vokalizmu a v plurálové deklinaci. Význam těchto rozdílů se přeceňuje proto, že jde o jevy velmi frekventované. Z hlediska národního jazyka by byla na závalu spíše distance mezi lexikálním skladem běžně mluveným a vlastně spisovným, která by omezovala srozumitelnost vyjadřování. Tak tomu v češtině v žádném případě není, a proto obavy z těchto distancí jsou liché. Zbytečným zužováním smyslu dialektologické práce je to, tvrdí-li se, že má obecně „dokumentovat souvislost vývoje nářečí s vývojem národního jazyka“, jak to nezřídka čítáváme, ačkoli mimo pomezní oblasti není o ní sporu. Jednak není vlastním smyslem marxistické vědy nějakou souvislost již dobře poznanou dokumentovat, jednak sám pojem teritoriální nářečí dialekticky předpokládá vztah k národnímu jazyku.

2. Teritoriální dialekt

Je to stabilizovaná teritoriální obměna národního jazyka, jazykový útvar stylisticky vcelku nediferencovaný a převážně mluvený; tím je dáno jeho funkční omezení.

„Funkční omezenost“ je důsledkem převážně mluveného charakteru místního dialektu a s tím souvisejících projevových situací, nikoli nějakou strukturální inferioritou dialektu. Např. převaha parataxe v nářeční syntaxi je vyvolána kvalitou promluv situačně vázaných, tj. přítomností situačního kontextu, v kterém se spojkové usouvzažňování vět a tedy jazykové vyjadřování vztahů stává nadbytečným.

„Stylistická nediferencovanost dialektu“ je nabíledni, jestliže vidíme ve stylu něco víc než volbu jazykových prostředků, volbu v každé individuální promluvě situaci naprosto nutnou. Je-li však stylová diferenciacie umožněna existencí stylových vrstev, pak takové vrstvy stěží odkryjeme v relativně jednoduché nářeční struktuře, tj. při relativně tuhé nářeční normě.

„Stabilizovanou teritoriální obměnou národního jazyka“ je tradiční nářečí, nestabilizovanými obměnami teritoriálními pak vrstvy interdialektické hierarchie. O nářečí jako o „obměně národního jazyka“ lze pak mluvit proto, že z typologického hlediska a také způsobem využití jazykových prostředků se náš národní jazyk jeví jako relativně jednotný celek, třebaže s jistou variabilitou (nejen místní).

Je pravda, že naše definice vymezuje místní dialekt podle kritérií historických. Jinak tomu ani nemůže být, neboť ve vztahu k národnímu jazyku je dialekt vskutku jevem historickým. Existuje ryze strukturální definice dialektu, rozumíme-li strukturou dialektu prostě současnou mluvnicí dialektu? Zněla by asi takto: teritoriální dialekt (tradiční) (v jedné lokalitě) je jazykový systém bez vnitřní variability; vzniká-li přesto v jeho struktuře variabilita, aniž běží o výpůjčku ze spisovného jazyka a koexistují-li vedle jevů nových i jevy staré, vzniká tím interdialekt nebo v minulosti vznikal (aniž se třeba plně zformoval). Máme-li ve dvou lokalitách s tradičním nářečím dva variabilní jevy, můžeme už mluvit o dvou strukturách, dvou dialektech, není-li (pouze) z pracovních důvodů výhodnější mluvit o dvou diferencních jevech jednoho dialektu. Z praxe jsou ovšem známy případy paralelní existence dvou variant v jedné lokalitě, aniž můžeme určit, která je nová a která stará, která je tedy tradiční a která interdialektická. To je podle mého názoru dáno jen nedostatečnou propracovaností metody: z nouze jsme nuceni přiznat, že lze říci to nebo ono, mluvit tak nebo onak, neznáme-li příčinu variability. Nelze však hájit teoreticky to, že by sám jazykový systém mající jednotnou tuhou normu a fungující bez potřeby stylistického rozvrstvení trpěl luxus variabilních dublet. Jedině pro syntax by bylo třeba zvláštní úvahy.²

Jak tedy máme variabilní nářeční tvary v jedné lokalitě hodnotit? Např. na východní Moravě na Vsetínsku se vyskytují vedle sebe podoby instrumentálu pl. mask. na *-y* (*s chlapyy*), *-ami* (*chlapami*) a *-ama* (*chlapama*). Z hlediska dialektu jako jevu historického jsou všechny podoby nářeční, jsou to vpravdě „místní obměny národního jazyka“ (který sám jako souhrn jazykových útvarů jednotnou koncevku nemá). Z hlediska nářeční struktury je však třetí podoba nová, neboť souvisí se vznikem obecně rozšířeného zakončení na *-ama*; přitom pokud se zachovávají starší podoby, je proces jejich nahrazování v podstatě proces interdialektický. Vztah mezi podobami na *-y* a *-ami* je sice složitější (vždyť i nejstarší obrozené pokusy o kodifikaci v spisovné češtině nejednou kolísají), ale je v možnostech historické dialektologie vyloužit jej.

3. Přejídné dialektyy

Termínu se užívá velmi často, ale je plně oprávněn především tam, kde jsou výklady o nářečí svázány s problematikou etnickou nebo společenskou, tj. kde jde

o dialektu strukturně nevyhraněné a smíšené — mezi dvěma národními nebo etnickými skupinami (např. mezi Čechy a Poláky nebo mezi etnografickou — nechci říci etnickou — skupinou hanáckou a valašskou). Po stránce ryze jazykové jsou přechodové vůči sousedním dialektům vlastně všechny, snad kromě těch, jejichž příslušníci tvoří svéráznou jazykovou skupinu v cizorodém prostředí, vzniklou obyčejně následkem kolonizace (např. kopaničářské nářečí). Vedle toho se termínu přechodová nářečí užívá i pro označení oblastí mezi dvěma vývojovými jádry (např. „přechodová oblast česko-středomoravská“); tu je vhodným označením pracovním, a sama přechodovost je po strukturní stránce pojmem relativním, neboť začíná už v samém vývojovém jádru za prvním, třeba málo významnou izoglosou.

4. Konvergence, divergence dialektů

V zásadě probíhal konvergentní i divergentní vývoj dialektů na velké oblasti vždy zároveň, v dialektické jednotě. Mluvíme-li o převážně konvergentním nebo převážně divergentním vývoji, záleží nejednou na tom, jak veliký kruh na mapě opíšeme z pozorovatelského místa (A. Lamprecht). Tak např. známý konvergentní jazykový vývoj v Čechách v minulosti, vyústující v poměrně jednotnou obecnou češtinu, znamenal posílení divergencí „česko“ — „moravských“, především „česko“ — východomoravských. Dnešní konvergence k celonárodní obecné češtině vzdaluje mluvenou češtinu od mluvené slovenštiny, přináší tedy oběma jazykům v Československu vývoj divergentní (viz závěr článku cit. v pozn. 1). Pokud jde o nejstarší období češtiny, nelze přímočarě předpokládat, že se z jednotnosti českého jazyka vyvinula dnešní a zejména minulá mnohost dialektů; vždyť nejstarší nářeční diferenciace mohly nám zůstat neznámé. Jestliže přesto nepovažujeme pojetí „relativně jednotné pračeštiny“ za nesprávné, je tomu tak v důsledku jediného možného pracovního postupu: dnešní nářeční diferenciace jsme svědky, kdežto o povaze předpokládané diferenciace na začátku vývoje češtiny nemáme žádné důkazy a je tedy z tohoto hlediska zanedbatelná.

5. K zkoumání městské mluvy

Je ve stadiu programových statí³ a prvních dílčích rozborů. Aby mohl být tento důležitý úkol plněn soustavně, je k tomu zapotřebí využít organizační základny československé dialektologie. Proti tradičnímu výzkumu dialektů je tu však, jak známo, jeden rozdíl: při zkoumání městské mluvy nelze se hned při první orientaci opřít o pevný systém místního dialektu, od něhož se dynamicky vyvíjí hierarchie dialektů. Zatímco se při výzkumu tradičního nářečí vyhledává jazykové nejkonzervativnější vrstva lokality, ocitá se explorátor při výzkumu městské mluvy v situaci značně nepřehledné.

Teoreticky i metodicky lze jazykovou situaci ve městě vyjasnit dodržováním těchto zásad: (1) I při výzkumu městské mluvy vycházíme zásadně od jazykové nejkonzervativnějších mluvčích, třebaže se může při dalším zkoumání ukázat, že jde o obyvatelskou vrstvu nepočetnou; není radno vycházet z předpokládané jazykové vrstvy nejpočetnější a dokazovat tak jen jistý teoretický předpoklad, třebaže dobře odhadnutelný. (2) Nezjišťuje se statisticky charakter promluvy (např. „tolik a tolik procent projevů v Brně se děje v obecné češtině“), neboť údaje ze sebevětšího počtu zaznamenaných promluv by byly vzhledem k velkému počtu promluv realizovaných jen nepatrným, a tedy neprůkazným zlomkem a kromě toho každá charakteristika promluv by si vyžádala složité analýzy (např. podoba *ka-*

míněk může být nářeční, obecně česká, spisovná nebo spisovná knižní — totiž na východní Moravě, kde je běžná podoba *kamének* — a dosti velká část promluv není jazykově jednolitá). Naopak zjišťujeme počet mluvčích (kteří užívají při běžném styku, v dialogu, spisovné nebo obecné češtiny, interdialektů, dialektů): přitom základní příslušnost k tomu nebo onomu jazykovému útvaru lze poměrně snadno vymezit (např. příslušník obecné češtiny může být charakterizován užíváním diftongů *ej*, *ou*, samohlásky *i < é*, užíváním širší slovesné podoby 3. os. pl. *chořejí* n. *chořej* proti typu *oňi ví*, *rozumí* (které na základě vlastního průzkumu projevů usilujících o spisovnost považují za noremní, i když ne kodifikované) apod.; příslušníci východomoravského interdialektu na Uherskobrodsku podobou *chođijú* proti tradiční podobě místních nářečí *chođija* a typem *v Bojkovicách*, *g Bojkovicám* proti tradičním podobám *v Bojkovicích*, *g Bojkovicom*; příslušníci některých hanáckých interdialektů podobou 5. historické třídy *volajó* n. *volajou* proti tradiční podobě *volaji* n. *volaji* — i když všude existuje typ 3. a 4. třídy *chođijó* atp.).

Protože se při výzkumu městské mluvy nelze obejít bez statistických metod, jeví se účelné zabezpečit i srovnatelnost údajů na celém našem území. Proto se přimlouvám za to, aby byl podle české a slovenské nářeční diferenciacie vypracován soupis systémových jevů, které by se měly zjišťovat v každé městské lokalitě, a to od jevů fonetických až po syntaktické a lexikální; zjišťovaly by se vedle celkového jazykového profilu města, o kterém byla řeč v předchozím odstavci. Tyto jevy by byly vybírány se zřetelem k systémové závažnosti a v žádném případě by nesměly být opominuty ty jevy, na kterých lze dokumentovat jazykový vývoj. Tabulka těchto jevů by ovšem nemohla mít jednotné reprezentanty pro celé území; pro Uherský Brod by mohla být sestavena asi takto:

Číslo jevu	Konzervativní mluvčí (vhodní pro běžný dialektol. výzkum)	Střední generace (zaměstnanci služeb, dělníci, zemědělci)	Mládež (středoškolská a učňovská)
------------	---	---	---

Hláskosloví

8.	<i>tela</i>	<i>tele</i>	<i>tele</i>
18.	<i>nemože</i>	<i>nemože</i>	<i>nemože</i>
25.	<i>naša</i>	<i>naša</i>	<i>naša</i> <i>naše</i>
30.	<i>náj-</i>	<i>náj-</i>	<i>nej-</i>
39.	<i>blato</i>	<i>blato</i>	<i>blato</i>
40.	<i>đelál</i>	<i>đelál</i>	<i>đelál</i>
42.	<i>neco</i>	<i>neco</i>	<i>neco</i>
52.	<i>lesti</i> <i>esli</i>	<i>esli</i> <i>jestli</i>	<i>jestli</i>
60.	<i>idu</i>	<i>idu</i> <i>jidu</i>	<i>idu</i> <i>jidu</i> <i>du</i>

Tvarosloví

108.	<i>z mosta</i>	<i>mosta</i> <i>mostu</i>	<i>mostu</i>
118.	<i>chlapom</i>	<i>chlapom</i> <i>chlapím</i>	<i>chlapom</i> <i>chlapím</i>
119.	<i>v mňeše</i>	<i>mňeše</i> <i>mňechu</i>	<i>mňechu</i>
138.	<i>jeleňe</i>	<i>jeleňi</i>	<i>jeleňi</i>
152.	<i>k továrňi</i>	<i>k továrňe</i>	<i>k továrňe</i>
173.	<i>g dušám</i>	<i>dušám</i>	<i>dušám</i> <i>duším</i>
212.	<i>žijú</i>	<i>žijú</i>	<i>žijú</i>
222.	<i>chođija</i>	<i>chođija</i> <i>chođijú</i>	<i>chođijú</i> <i>chođi</i>

Syntax

308.	<i>kúpilo sa jabúčka</i>	<i>kúpila sa jabúčka</i>	<i>kúpila se jabúčka</i>
323.	<i>nemňél matki</i>	<i>nemňél matki</i>	<i>nemňél matki</i>
330.	<i>účel. spojka coby</i>	<i>coby aby</i>	<i>aby</i>

Slovník

401.	<i>cigáršpic</i>	—	—
411.	<i>soc</i>	<i>soc</i>	—
424.	<i>erteple</i>	<i>erteple zemáki</i>	<i>zemáki brambory</i>
425.	<i>dláška</i>	<i>dláška podlaha</i>	<i>podlaha</i>
426.	<i>firhaňky</i>	<i>zácloni</i>	<i>zácloni</i>
430.	—	<i>soustruh</i>	<i>soustruh</i>
449.	—	—	<i>ubohozď</i>
atd.	(Lze počítat až s tisícem jevů, resp. reprezentantů.)		

Statistickým rozbořem podobné tabulky by bylo možno zjistit tato data:

a) počet tvarů a podob totožných u všech tří skupin obyvatelstva; valnou část zde tvoří jevy — nikoli v psychologickém smyslu — „nevědomé“;

b) shody a neshody mezi obyvatelskými skupinami; celkový jazykový vývoj z konzervativního „základu“; různou rychlost a intenzitu vývoje v jednotlivých mluvnických plánech; způsob přejímání nových slov; vývojovou charakteristiku nářečí.

Tabulku lze podle hloubky výzkumu upravovat.⁴

Ukázka interdialektické mluvy

Rozhovor sedmnáctiletých o veletrhu

M: *Tag Ado, jak sa ti líbil veletrh letošní?*

M: *To nejlepší, misím pavilón vihořél, že ten s tima líhovinama, vubec ten náž export a jinag akorád bil misím dobrí ten pavilón národú, že? Potom tam bili auta, že?*

A: *Bili tam dobré ti auta přet paviloni a pak ti tešké stroje.*

M: *Ale aj ti letadla tam bili dobré, že? Ten Blaňík zvlášť, to bilo dobré letadlo.*

A: *A co se ti líbilo třeba f té zahraňiční expozici, přeci ti magnetofóni, co tam byli, ti, víš.*

M: *Bili to hlavňe Japonci se svou technikou a pak taki západní státi se svimi auti, keré tam vystavovali venku, a pak to bili nekeré obrábjeci stroje.*

A: *Misím dost se mňe líbilo to ruské auto, tá Čajka, to bilo čérné, tá šescetrojka bila dobrá.*

M: *Sou to dobré auta, ale velká spotřeba (viz předchozí větu jako typ výrazně nářeční).*

Rozhovor sedmnáctiletých ze školního prostředí

Z: *Prosím te, jaké to bilo dneska f té češtiňe, to ti bila hrúza. O čem sme to mňeli vlastňe víkládat? Nebo f tom dejepise?*

P: *No tag já si misím, že to dosti dobře visvjetluje, až na to, že nerozumím tím jeho čárdm, které sou na té tabulí. Prostě musíme si to — víklad je dosti dobrí, ale zdá se mňe, že nám dáva tolig učiva.*

Z: *No já bih aňi neřekla, on začně vikládad a narás tag nejak skáče z Evropi do Azije, a to je, hrúza úplná, pořád mlví o něčem iném a například, jag mlvíl o té revoluci, vikládal hned o Rusku, a zrovna s toho skákál nekam do Madarska a tady g Bánovu.*

P: *No f tom dejepise je to ešte jakš takš, horší je to f té češtině.*

Z: *Ježišmarja, to bilo dneska hrozně. Chvala bohu, že tam už nejsme.*

Ukázka tradiční mlvy nářeční

Osmdesátiletá E. V. vypráví příhodu z mládí

Dis sem bila malá, pravda, mňela sem asi pjed rokú, tak sem choďivala, matka bila f tom mliňe, to už je modz rokú, sem choďivala dicki za tú matkú do mlína pojest a tak. Matka f tom mliňe mlévála, diš ti mináři bili na vojňe, pravda a oňi drhávali péři f tom mliňe, a abi ona sa nebála, tak sem s ňú dicki choďila. A tam bíl nejaki minář s Pozlovic, a on ráť strašívál. Dál si plachtu bílí, ošifku na tú palicu a to zdvíháť. Vlélz si na nejaki hňúj tam f poli a strašívál. Já sem sa držála matki za ten fjertúšeg a ona sa nebála, mňela vjetší guráš. Jak sme přicházeli bližej, tag on róstl a naša matka dicki žehnála, si-li dobří, odejdi, abi ju to strašídlo nechalo. A tam niž bila vrba, viřezál diňu, oči, zubi, takovú hroznú a dál tam svičku a to sviťilo a bilo to hrozně. Potem před-bjehl a us stál zaz u Balája.

POZNÁMKY

¹ O tom podrobněji Chloupek — Lamprecht — Vašek, *Český národní jazyk a některé jeho vývojové perspektivy*, SaS 23, 1962, s. 258 n.

² V syntaxi je situace vskutku složitější, srov. M. Jelinek, *Skladebná synonymika*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958, s. 253 n., V. Michálková, *Některé konkurující syntaktické prostředky v nářečí*, Sborník prací fil. fak. Brno, A 12, 1964, s. 147 n.

³ Viz především Jar. Bělič, *Ke zkoumání městské mlvy*, Slavica Pragensia IV, Praha 1963, s. 569 n.

⁴ Tabulku úspěšně uplatnila Hana Dočkalová v diplomové práci *Jazyková situace v Uherském Brodě*, fil. fak. ÚJEP, Brno 1964. Z této práce přejímám ukázky souvislého textu.

ON SOME TECHNICAL TERMS AND METHODS USED IN DIALECTOLOGY

The author sees the national language as something essentially historical, without denying its existence as a result of present circumstances. Characterizing the national language as "a system of systems", one fails to have an adequate idea of its real state.

The territorial dialect is a stabilized territorial variety of the national language, a form of language not differentiated, on the whole, stylistically and mostly spoken, its functions being thus limited. The territorial dialect is a language system without internal variability.

The term transitional dialect is very frequently used, but its right place is, first of all, in explanations concerning dialects and their relations to social or ethnic problems. As far as it indicates a region between two nuclei of development, the term is only a working one, for signs of transition begin to appear in the very nucleus of development beyond the first isogloss, however insignificant.

The convergent as well as the divergent development of dialects has occurred on a large area and, as a rule, always simultaneously in dialectal unity. When speaking of a mainly convergent or a mainly divergent development, the important thing is the size of the circle we circumscribe on the map from a point of observation (A. Lamprecht).

The complicated linguistic situation in towns may be explained by the fact that, in its analysis, we generally start from the most conservative speakers, although further examination may show that such inhabitants are far from being numerous. We try to find out where the groups of inhabitants agree and disagree, the varying intensity of development in individual grammatical planes, the way of taking over new words, the characteristics of dialects in their development.